

Meisjesonderwijs te Brussel in de Nieuwe Tijden: een situatieschets

door

C. MEULEPAS

Dit artikel, voortspuitende uit een lezing, heeft tot doel een stapje in de onderwijswereld te wagen. Er wordt getracht een licht te werpen op de onderwijssituatie voor meisjes te Brussel in de Nieuwe Tijden, meer specifiek de zestiende tot achttiende eeuw.

Het is gemeengoed dat vrouwen het tot op heden moeilijk gehad hebben om een rol buiten het gezin en het huishouden te spelen. Men zag de vrouw in de eerste plaats als echtgenote, moeder en huisvrouw. Een Brusselse advocaat formuleerde het in 1894 wel erg cru: „De vrouw is een teer, onderworpen en onderdanig wezen, een passief schepsel, ons voornaamste huisdier” ...¹!

Alvorens dieper te graven naar de materie van het Brusselse meisjesonderwijs, kan het verhelderend zijn even uit te weiden over de problemen die er zich stelden in verband met literatuur en bronnen.

In ons land is het, kwantitatief gezien althans, bedroevend gesteld met studies omtrent vrouwengeschiedenis, in tegenstelling tot de ons omringende landen. In deze landen heeft men vlugger ingezien dat de vrouw steeds een grote invloed uitgeoefend heeft op elk aspect van het maatschappelijk leven. In België blijven monografieën over meisjesonderwijs vooralsnog zeldzaam.

De wetenschappelijke werken en artikels die het onderwijs behandelen en in de laatste 100 jaar in grote getale gepubliceerd werden, hebben dit grote nadeel dat jongensonderwijs er steeds in het middelpunt van de belangstelling stond. Meisjesonderwijs werd slechts in de marge behandeld.

Het basiswerk bij uitstek waarin onder andere het Brusselse onderwijs in al zijn facetten aan bod kwam, is het werk van Henne en Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles*, daterend uit de jaren 1840². Dergelijke oudere werken vermeldden echter niet altijd de bronnen waarop men zich steunde.

1. *De vrouw en de gelijkheid, 1789-1889. Van kantwerkster tot advocate*. Tentoonstelling in het Museum voor het Kostuum en de Kant van de Stad Brussel, 24 maart-24 september 1989.

2. A. HENNE en A. WAUTERS, *Histoire de la ville de Bruxelles*, Bruxelles, 1843-1845, 3 vol.

Het mag dan ook geen verwondering wekken dat ik een ware zoektocht naar bronnenmateriaal diende te ondernemen. Deze zoektocht leidde naar verschillende archieven.

Dat ik het archief van Sint-Goedele (een onderdeel van het fonds van de Kerkelijke Archieven van Brabant, bewaard in het Algemeen Rijksarchief) kon raadplegen bleek alras een verademing.

Dit archief, geïnventariseerd door de Heer Paul De Ridder, schonk me een schat aan gegevens, waaruit ik, ondanks het fragmentaire karakter van het materiaal, de grote lijnen van de onderwijssituatie voor meisjes kon puren.

Bronnen bij uitstek waren de stukken van de hand van de scholaster. Zo onderzocht ik ondermeer visitatieverslagen, aanwezigheidslijsten van leerlingen (zij het miniem in aantal), voornamelijk daterend uit de zeventiende eeuw.

Het Sint-Goedelearchieff lichtte ook een tip van de sluier omtrent het wezen van de schoolmeestersgilde te Brussel. Het weze duidelijk dat er hiervoor *geen* apart archief voorhanden is, in tegenstelling tot Antwerpen bijvoorbeeld.

Rekeningen van de gilde, verslagen van vergaderingen uit de zeventiende eeuw, waren de stukken die kwantitatief gezien het meest voorhanden waren. Deze stukken sterken het vermoeden dat de gilde in de loop van de zestiende eeuw uit een broederschap is gegroeid. De twee verordeningen die de organisatie van de gilde tot voorwerp hadden, werden in 1596 en 1598 op punt gesteld.

Het, in het kader van mijn onderzoek, meest in het oog springende, was de discriminatie van de Brusselse schoolmeesteressen binnen de gilde. Zij werden bijvoorbeeld niet uitgenodigd op de vergaderingen van de gilde, hoewel ook zij hun bijdragen (lidgeld) betaalden³.

In 1631 was er een schoolmeesteres die deze discriminatie aanvocht. Ze bestempelde de gildeleden als dronkaards, overspeligen, hoerenlopers, enz. Deze aantijgingen heeft ze echter moeten terugnemen omdat er met straf gedreigd werd⁴.

In het navolgende zullen de verschillende types scholen systematisch aan bod komen, d.w.z. volgens het aangeboden „leerpakket”.

De basis wordt ontegensprekelijk gevormd door matressenschooltjes. De (meestal oudere) meesteressen golden eerder als oppas voor de kinderen van werkende ouders, en niet zozeer als meesteressen die les

3. Voor meer details over de Brusselse schoolmeestersgilde en de scholaster verwijs ik naar mijn artikel „De organisatie van het Brusselse meisjesonderwijs in de Nieuwe Tijden”, in: *Tijdschrift voor Brusselse Geschiedenis*, jaargang 5, nummer 2, 1988, p. 5-23.

4. ARA, SG, nr. 3775, fol. 20.

gaven. Deze scholen waren nauw verbonden met de „clene scholen”, geleid door vrije schoolmeesteressen. Dit waren vrouwen die op eigen initiatief een school openden en verplichte bijdragen betaalden aan scholaster en gilde. Omtrent de kleine scholen trof ik de meeste gegevens aan in het Sint-Goedelearchief, met deze beperking dat het om zeer fragmentarisch materiaal ging.

Op basis van de visitatieverslagen van de scholaster stelde ik vast dat er zich in het midden van de zeventiende eeuw een dertigtal kleine schooltjes te Brussel bevonden. Dit aantal was in de zestiende eeuw nog beperkt tot 13 Nederduitse scholen en 3 Franse scholen, maar werd stelselmatig verhoogd, na toestemming van de scholaster en 3 superintendanten (vertegenwoordigers van het kapittel van Sint-Goedele, magistratuur en Raad van Brabant)⁵.

In de kleine scholen leerden meisjes in principe lezen, schrijven en rekenen. Dit betekende echter niet dat de meisjes dat effectief onder de knie hadden wanneer zij de school verlieten.

Ten eerste moesten de ouders voor het leren schrijven en rekenen extra betalen. Dit had tot gevolg dat heelwat ouders hun kinderen, wanneer deze toekwamen aan het leren schrijven, van school haalden en in het arbeidsproces inschakelden.

Ten tweede ging de aandacht in deze schooltjes hoofdzakelijk uit naar godsdienst en, specifiek voor meisjes, naar handwerken. Hierdoor werd een vicieuze cirkel gekreëerd: vele meisjes oefenden in hun later beroepsleven het vak van kantwerkster uit. De vergoedingen voor deze handenarbeid lagen bovendien eerder aan de lage kant.

De kwaliteit van het onderwijs was vaak zoek. Vrouwen die wensten les te geven werd niets in de weg gelegd: een examen afleggen in aanwezigheid van de scholaster volstond. Uit een verslag van 1789 kon opgemaakt worden dat een dergelijk examen zich beperkte tot het controleren van de kennis inzake lezen en schrijven. De scholaster hechtte veel meer belang aan de godsvrucht van deze vrouwen, en hun belofte tot gehoorzaamheid tegenover hem⁶. Een eed gold als bekrachtiging van dit alles.

Bijkomend werd er van de nieuw aangestelde schoolmeesteres een soort toetredingsgeld geëist, gaande van 15 tot 20 gulden, al naargelang het een Nederduitse of Franse school betrof. Dit geld werd doorgesluisd naar scholaster en gilde⁷.

Een uitgebreider lessenspakket werd aangeboden door onderwijzende congregaties. Te Brussel vestigden zich (hoofdzakelijk in de ze

5. Id., nr. 3866.

KB, Hs., nr. 17171, fol. 31 v - 33 v.

6. ARA, ARR, nr. 319: protocol van de zitting van 14 maart 1789.

7. KB, Hs., nr. 17171, fol. 20 v - 21 (artikels 3-4).

ventiende eeuw) de Ursulinen, Visitandinnen, Engelse Benedictinessen, Engelse Dominicanessen, de reguliere kanunnikessen van de Onze-Lieve-Vrouw-congregatie van Lotharingen en van het Berlaymontklooster. Gegevens putte ik in de eerste plaats uit het fonds van de Kerkelijke Archieven.

De grootste faam op onderwijsvlak verwierven de Ursulinen, aanwezig te Brussel vanaf 1662, geheel in het teken van de Contrareformatie. De Visitandinnen daarentegen vormden geen echte onderwijsorde, aangezien zij zich in 1667 te Brussel in een slotklooster verenigden. Zij stipten aan dat het verstrekken van onderwijs voor hen slechts een middel was om de stad niet tot last te zijn⁸.

Deze kloosters hadden het niet onder de markt om toestemming tot oprichting te verkrijgen. Immers, zowel de stedelijke overheid, als de aartsbisschop en de scholaster dienden zich akkoord te verklaren met de vestiging in de stad van een nieuwe (onderwijzende) kloosterorde. Bovendien stond de scholaster erop de scholen van deze vrouwenkloosters in hoogst eigen persoon te bezoeken. Hiervoor deinsden de kloosterzusters terug. Verscheidene jaren van discussies en gerechtelijke procedures hadden tot gevolg dat de scholaster de externe klassen van de kloosters mocht visiteren. In deze klassen werden (in tegenstelling tot de interne klassen) minder gegoede meisjes, die niet binnen het klooster bleven logeren, onderwezen. Dergelijke klassen trof men aan bij de Ursulinen, Visitandinnen, Onze-Lieve-Vrouw-congregatie van Lotharingen en in het Berlaymontklooster.

Er kwam ook felle tegenwind uit de hoek van de vrije schoolmeesteressen. Zij voelden zich bedreigd door deze kloosters. De onderwijzende congregaties waren immers oorzaak van leerlingenverlies, en bijgevolg minder inkomsten, voor de vrije schoolmeesteressen.

Het Berlaymontklooster en het klooster der Engelse Benedictinessen kregen meer respijt. Het betrof hier meer elitaire scholen die alsdusdanig nauwelijks een bedreiging vormden voor de kleine scholen. Otegensprekelijk heeft de steun die deze kloosters mochten ontvangen van de aartshertogen Albrecht en Isabella in hun kaart gespeeld. De Engelse Benedictinessen en Dominicanessen ontvingen in hun scholen bovendien enkel Engelse katholieke meisjes, die gevlucht waren voor de benarde situatie van katholieken in het protestantse Engeland.

Om terug te komen op het bronnenmateriaal, stip ik even aan dat ik omtrent het onderwijs in deze kloosters slechts schaarse gegevens aantrof in het Aartsbischoppelijk Archief te Mechelen. Een inventaris kreeg ik er niet onder ogen.

8. ARA, Dijledepartement, nr. 4762: brief aan de gemeentelijke administratie, 14 vendémiaire jaar V (5 oktober 1796).

ARA, Handschriftenverzameling, nr. 1267, fol. 245: akte van november 1687.

De hierboven besproken kloosters waren in de Brusselse binnenstad gevestigd. Aan de rand van Brussel, met name in Elsene en in Vorst, waren er, sinds de Middeleeuwen, twee vrouwenabdijen (respectievelijk Cisterciënzerinnen en Benedictinessen) gevestigd. Deze abdijen waren gedurende de Nieuwe Tijden befaamd omwille van hun interne scholen. Dochters uit de meest gegoede families kregen hier hun opvoeding en werden onderwezen in de elementaire vakken. Deze meisjespensionaten waren vermoedelijk gegroeid uit de Middeleeuwse kloosterscholen waar meisjes tot religieuzen werden „gekweekt”.

Vanaf de zestiende eeuw kwamen meisjes uit de hoogste klassen naar deze pensionaten, daar hun ouders zich het schoolgeld konden veroorloven, en voornamelijk omdat ze bereid waren geld te investeren in de opvoeding en het onderwijs van hun dochters, wat niet altijd zo evident was. Zo bijvoorbeeld liep Jeanne van Egmont, dochter van Lamoraal van Egmont, school in de Ter Kamerenabdij van Elsene. Een nieuw schoolgebouw werd binnen dit abdijcomplex opgericht in de eerste helft van de achttiende eeuw (1740). Het is nog steeds te bewonderen.

Voor de minder gegoede Brusselse kinderen voorzag de stad vanaf de zestiende eeuw enkele armenscholen. De armenpolitiek van keizer Karel stond model voor de creatie van gemene beurzen en de verplichting voor arme ouders om hun kinderen naar genoemde scholen te sturen. Deden ze dat niet, dan liepen zij het risico alle recht op bijstand te verliezen.

Om de Brusselse armenscholen te kunnen belichten, onderzocht ik in eerste instantie bronnen in het Archief van de Openbare Onderstand te Brussel. Het betrof voornamelijk administratieve stukken, rekeningen en testamenten. Uit deze bronnen kon ik opmaken dat de zestiende-eeuwse armenscholen uitsluitend externe leerlingen onderwezen. Ze evolueerden in de achttiende eeuw tot weeshuizen, waar de leerlingen (meestal wezen), wel bleven logeren.

Afhankelijk van de grootte der scholen gaven er 1 tot 3 vrouwen les in naaien of kantklossen. De enige aanwezige schoolmeester onderrichtte zowel jongens als meisjes in de meest elementaire vakken.

Ook de zondagsscholen, op touw gezet door de Jezuïeten (bijgestaan door geestelijke dochters), waren gemengd. Vanaf de invoering van de besluiten van het Concilie van Trente werd ook te Brussel op zondag godsdienstonderricht en beginselen van lezen en schrijven aan werkende kinderen verstrekt. Vrij spoedig werden ook schoolgaande kinderen verplicht deze scholen op zondag te bezoeken, ook al volgden zij reeds op donderdag catecheselessen. De scholaster hamerde er voortdurend op dat de schoolmeesters en -meesteressen de leerlingen van en naar deze scholen moesten begeleiden.

Arme meisjes kwamen ook vaak terecht in kantwerkscholen, waar ze, onder de hoede van werkmeesteressen of geestelijke dochters, leerden kantklossen. Het aanleren van lees- en schrijfvaardigheden was er van ondergeschikt belang. Vermeldenswaard is dat deze meesteressen niet tot de gilde behoorden.

Een gelijkaardige school werd opengehouden door de Apostolinnen, een gemeenschap van geestelijke dochters, ontstaan in het laatste decennium van de zeventiende eeuw.

De vergoedingen voor het verkochte handwerk kwamen zelden terecht bij diegenen die het vervaardigden. De concurrentie was groot: het overaanbod aan kantwerksters werd in de hand gewerkt door de eenzijdige oriëntatie van het meisjesonderwijs.

De voornoemde lekescholen hadden vaak te kampen met een kronisch gebrek aan financiële middelen. Het onderwijzend personeel moest rondkomen met het schoolgeld dat door de leerlingen betaald werd. In de armenscholen was het onderwijs gratis. De geldelijke steun van de stedelijke overheid en/of particulieren diende er aangevuld te worden met de vergoedingen die voortvloeiden uit de arbeid van de kinderen.

Opvallend is dat men dat geld niet besteedde aan een kwalitatieve verbetering van het onderwijs (bijvoorbeeld de aankoop van „goede” leerboeken). Veeleer besteedde men geld aan bijvoorbeeld de verfraaiing van schoolgebouwen.

De Oostenrijkse overheersing tijdens de achttiende eeuw heeft niets ten gronde veranderd aan de onderwijsmogelijkheden voor meisjes. Nieuwe initiatieven op onderwijsvlak situeerden zich vooral op het niveau van het middelbaar onderwijs (d.i. onderwijs dat verder reikte dan het niveau der elementaire vakken). Aangezien het meisjesonderwijs beperkt bleef tot elementair onderricht, bleven de meisjes verstoken van elke vernieuwing binnen de onderwijswereld.

Grote activiteit werd wel aan de dag gelegd op het vlak van de bestrijding van zogenaamde sluipscholen. Dit waren scholen die zonder de (noodzakelijke) toestemming van de scholaster, of op de verkeerde plaats, opgericht werden. De scholaster hield er immers aan, over het aantal en de vestigingsplaatsen van alle scholen te beslissen⁹.

Nochtans slonk de macht van de Brusselse scholaster in de achttiende eeuw zienderogen, omwille van de grotere activiteit van de wereldlijke overheid. De bestrijding van de sluipscholen kwam meer en meer uit de hoek van de Geheime Raad en van de prokureur-generaal van de Raad van Brabant. Het Brusselse onderwijs werd het proefkijn voor initiatieven uitgaande van de overheid.

9. SAB, OA, nr. XVIII (register), fol. 451 v (punt 12).

Pas met de komst van de Franse overheersers kwam er een werkelijke verandering in de gevoerde onderwijspolitiek. De schoolmeestersgilde en kloosterorden werden de adem afgesneden.

Het Stadsarchief van Brussel bood me de gelegenheid een aanzienlijk aantal statistische bronnen te raadplegen, die echter (alweer!) fragmentair waren. Deze bronnen handelden voornamelijk over de officiële (d.i. door de overheid opgezet) primaire scholen. Te Brussel werden er bij wet van 25 oktober 1795 8 officiële scholen opgericht. Vier scholen waren specifiek voor meisjes bestemd¹⁰. Ook de armenscholen stonden onder toezicht van de overheid¹¹.

De Fransen waren weinig geliefd bij de bevolking. Dat uitte zich bijvoorbeeld in het geringe aantal leerlingen dat de verfranste scholen bezocht. Godsdienst was er van het programma geschrapt en ondermeer vervangen door het onderwijzen van de Verklaring van de Rechten van de Mens en van de Burger. Het examen dat men tot aanwerving als schoolmeester(-es) moest afleggen, stelde ook nu weinig voor. Een eed van trouw aan de Republiek moest verplicht afgelegd worden. Verbeurdverklaarde pastorieën werden door de stedelijke gezaghebbers als lokaal aan de officiële scholen toegewezen. De populariteit van deze scholen werd ook aangetast door de nefaste verplichting tot het verstrekken van onderwijs op zondag¹². Dit alles resulteerde in een reductie van het aantal primaire scholen tot 4 tijdens het bewind van Napoleon¹³.

Vele schoolmeesteressen gaven illegaal les, en vertikten het de bevelen van de overheid op te volgen. Desondanks heeft de overheid weinig aktie tegen deze sluipscholen gevoerd. Ook zij zagen in dat zonder deze scholen er nog weinig les zou gevolgd worden.

Voor meisjes uit de hoogste klassen waren de meisjespensionaten, vaak geleid door bijvoorbeeld ex-Ursulinen en ex-Visitandinnen, van het allergrootste belang¹⁴.

Enkele zusters van het Berlaymontklooster bleven in het geheim als religieuze gemeenschap les geven. Ze lieten cultusvoorwerpen in een mum van tijd verdwijnen wanneer er inspectie in zicht was. Deze inspectie werd waargenomen door de Brusselse politicommissaris, een naaste medewerker van de burgemeester. Bij voorkeur inspecteerde hij op zondag, de dag waarop men verplicht diende les te geven¹⁵.

10. Id., *Instruction Publique*, 1e reeks, nr. 30 1.

11. AOOB, C., nr. 310, 1 en nr. 314, 22: in 1798 bestonden er twee armenscholen, 1 voor jongens en 1 voor meisjes. In 1807 werden deze scholen samengesmolten.

12. De pastorieën van volgende kerken werden als schoollokaal gebruikt: Sint-Goedele, Zavel, Begijnhof en Kapellekerk.

13. Wet van 27 germinal jaar IX (17 april 1801).

14. In 1815 waren er 15 dergelijke pensionaten, waarvan 6 door ex-religieuzen geleid.

15. J. SCHYRGENS, *Berlaymont. Le cloître de la Reyne de tous les Saints*. Bruxelles, 1928, p. 212.

ARA, Dijledepartement, nr. 4762 en 4698.

SAB, *Instruction Publique*, 1e reeks, nr. 30 111.

De Franse overheersing heeft ervoor gezorgd dat de organisatie van en het toezicht op het onderwijs meer en meer door de Kerk uit handen moest gegeven worden.

Het duurde echter nog tot 1864 vooraleer er te Brussel een openbare middelbare meisjesschool het levenslicht zag. Dit onder impuls van Isabelle Gatti de Gamond, die veel tegenwind kreeg van de geestelijkheid, maar kon rekenen op de steun van de stedelijke overheid.

BESLUIT

Ons besluit is vlug gemaakt: in de Moderne Tijden was er voor meisjes geen sprake van onderwijs op middelbaar niveau. De term „beperkte beroepsopleiding” benadert meer de realiteit. Het aanleren van handwerken gebeurde in combinatie met onderricht in lezen, schrijven en rekenen. Slechts in de scholen van kloosters en abdijen werd er aandacht besteed aan dans, muziek en tekenen.

Het meisjesonderwijs was seksebevestigend: het opvoedings- en onderwijspatroon stond geheel in het teken van de vrouw als echtgenote, moeder en huisvrouw. Godsdienst heeft in dit onderwijspatroon, en dan vooral in hoge mate vanaf de Contrareformatie, een uiterst grote rol gespeeld.

Verder onderzoek is aangewezen om bepaalde algemeenheden betreffende meisjesopvoeding en -onderwijs te bevestigen of te weerleggen. Buiten het schoolsysteem waren er nog andere circuits waar meisjes opgevoed werden. Het hele systeem van huisonderwijs bijvoorbeeld moet nog ten gronde uitgedroogd worden. Dit kan ondermeer gebeuren aan de hand van familiearchieven, die in de eerste plaats autobiografische bronnen bevatten. Deze bronnen vergen een aparte aanpak.

Omtrent intellectuele vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden weten we weinig of niets. Kende men hier ook vrouwen als de Noordnederlandse Anna Maria van Schurman? Deze vrouw was verscheidene talen machtig en volgde les aan de universiteit, zij het stiekem achter een gordijn, om de mannen niet in de war te brengen ...!

Om ideeën over meisjesopvoeding en -onderwijs in de Moderne Tijden weer te geven, beschikt men slechts over oudere werken, die eerder sceptisch stonden tegenover de vrouw, en over publicaties die niet uitblonken in objectiviteit.

Het samenbrengen van alle mogelijke bronnenmateriaal was de enige mogelijkheid om een degelijke studie over meisjesonderwijs te

redigeren. Het opzet is geslaagd, het vervolg moet nog geschreven worden.

SIGLA

AOOB, C. : Archief van de Openbare Onderstand te Brussel, Conseil (Algemene Raad der weeshuizen en bijstand).

ARA, SG : Algemeen Rijksarchief te Brussel, Oud Archief van de kappittelkerk van Sint-Michiel en Sint-Goedele te Brussel.

ARA, ARR : Algemeen Rijksarchief te Brussel, Algemene Regeeringsraad.

KB, Hs. : Koninklijke Bibliotheek te Brussel, Handschriften.

SAB, OA : Stadsarchief van Brussel, Oud Archief.